

ESIMESE MAAILMASÕJA JÄLJED EESTI KULTUURIS

Sajandi möödumist Esimese maailmasõja algusest tähistati kogu maailmas arvukate konverentside, publikatsioonide, näituste, filmide ja muude mälutöö vormidega. Ka meil Eestis toimus selle nn unustatud sõja¹ meenutuseks mitmeid teadusüritusi, avaldati uurimusi ja allikapublikatsioone. Arusaadavalt on ilmasõja uurimisel initsiatiivi haaranud ajaloolased,² kuid oma sõna sel teemal on sekka öelnud ka kultuuriuurijad.

8.–9. aprillini 2015. aastal korraldasid Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus (UTKK) ja Tallinna Ülikooli Eesti Keele ja Kultuuri Instituut (EKKI) ühise seminari, kus erinevate kultuurivaldkondade uurijad analüüsisid Esimese maailmasõja kajastusi kultuurimälu erinevates meediumides, kirjanduses, ajakirjanduses, visuaal- ja muusikakultuuris, toetudes sealjuures nii sünkroonsetele kui ka ret-

rospektiivsetele tekstidele. Kahepäevane interdistsiplinaarne seminar kujunes edukaks, sõnastati terve hulk uurimisprobleeme ja visandati uusi perspektiive XX sajandi alguse eesti kultuuri analüüsimiseks. Eestis ei ole varem Esimese maailmasõja mõjusid eesti kultuurile uuritud, samuti ei ole üleliia sageli korraldatud interdistsiplinaarseid teadusüritusi, mis võimaldavad näha kultuuri komplekssemalt, selle mitmekülgses seostevõrgustikus, mistõttu huvi ürituse vastu oli suur.

Seminari avas UTKK vanemteadur ja EKKI dotsent Mirjam Hinrikus, kellele kuulub ka seminari korraldamise idee. Ta avaldas lootust, et ettekanded aitavad selgitada, mil määral reageeriti eesti kirjanduses, muusikas, kujutavas kunstis ja meedias Esimesele maailmasõjale ja kuidas sõjakogemust väljendati, st millist retoorikat ja metafoorikat, milliseid ideoloogiaid ja diskursusi selleks kasutati.

Seminari avaettekande pidas Toronto ülikooli ajaloo professor ja sealse Eesti õppetooli juhataja Jüri Kivimäe, kes pühendas oma sõnavõtu vanaisa mälestusele, kes olevat talle lapsena rääkinud oma sõjakogemusest ja õpetanud ta lugema. Professor Kivimäe esitas seitse teesi sõja ja kultuurilise pöörde kohta, märkides, et lääne sotsiaal- ja kultuuri-teadustes alates 1970. aastatest käibel olnud metoodiline raam kultuuri tõlgendamiseks, mida on nimetatud kultuuri-listeks pööreteks, ei ole küll pakkunud üldaktsepteeritavat lähenemist kultuuri kontseptualiseerimiseks, kuid Eesti näitel saaksime rääkida XX sajandi alguses toimunud reaalsest põhimõttelisest dis-

¹ Vt L. Esse, *Esimene maailmasõda kui unustatud sõda*. – Sirp 18. IX 2015.

² Märkimist väärivad Tõnu Tannbergi ja Ago Pajuri koostatud teadusartiklite kogumik „Esimene maailmasõda ja Eesti” (2014), Tõnu Tannbergi koostatud allikapublikatsioon „Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast” (2015) ja Andres Seene koostatud „Juhatumised suures Euroopa sõjas 1914.–1918. aastal. Läbi elatud juhtumised mälestuseks kirja pannud Kustas Viitmann” (2015). Rahvusarhiiv algatas 2014. aastal ühisloomeprojekti „Eestlased Esimeses ilmasõjas”, et koguda, säilitada ja süstematiseerida perearhiivides olevaid dokumente Eesti ja eestlaste kohta Esimeses maailmasõjas (vt <http://www.ra.ee/ilmasoda/>), ja Eesti Sõjamuuseum korraldas 2015. aasta kevadel konverentsi „Euroopa pärast I maailmasõda: rahvusriikide armeede stünd imperiumide varemotel”.

kursuse muutusest, mille tulemusena tekib uus kultuuriline kvaliteet. Kõige selgekujulisemalt väljendus Eestis toimunud kultuuriline pööre Noor-Eesti liikumises, ilmnedes nii esteetilises plaanis (raamatukujundus, kujutav kunst, retoorika, stiiliküsimused jms), keeleuuenuses kui ka huvi kasvus filosoofia, sotsiaal-, loodus- ja tehnikateaduste, meditsiini ja naisküsimumuse vastu. Kivimäe märkis, et kui Lääne-Euroopas nimetatakse reeglina sõja destruktiiivset mõju kultuurile, siis Eestis võib pigem rääkida sellest, et Esimene maailmasõda teravdas kultuurilisi vaatenurki (saksavastaste ja rahvuslike ideede levik) ning laiendas kommunikatsiooni (ajakirjanduse areng). Ta tõdes, et „kultuuriline pööre kuulub olemuslikult Eesti ühiskonna makroajaloolisse pöördesse, mille tõi kaasa linna ja maa vahekorra muutus... ja mille tulemusena toimus oluline paradigma muutus – valdavalt suulise talupojaühiskonna asemele astus moodne kirjalik ühiskond.”

Kivimäe ettekande selle osaga, mis rääkis Esimese maailmasõja kultuurilisest mõjust kirjaoskuse levikule, lugemisharjumuse kinnistamisele ja geograafiliste teadmiste laiendamisele, haakus hästi Tartu Ülikooli ajakirjanduse ajaloo teaduri Roosmarii Kurvitsa ettekanne. Ta käsitles Eesti päevalehete moderniseerumist Esimese maailmasõja alguses, vaadeldes kolme suurema päevalehe, Postimehe, Päevalehe ja Tallinna Teataja 16. juuni numbraid läbi nelja aastakäigu (1914–1917). Kurvits tõi illustreerivat materjali kasutades välja, kuidas ilmasõjaga seoses muutus kiiresti ja põhjalikult ajalehtede sisu ja vorm (tekkis žanriline mitmekesisus, intensiivsem visuaalne vorm, info hierarhiseerimine jms), kuidas sõjateated ja -käsitlused ühelt poolt ühendasid rahvaid ja teiselt poolt sidusid tihedasti kokku tavalise eestlase ja kirjasõna. Rindesõduritest ja nende sugulastestuttavatest said ajalehe kaasautorid ja lehelugude kangelasid, ajakirjanikud

muutusid aktiivsemaks sõjasündmuste kirjeldamisel ja kommenteerimisel, uue teabe hankimisel.

UTKK vanemteadur Õnne Kepp andis oma ettekandes (vt Looming 2015, nr 10) ülevaate eesti sõjalaulust, mis koos keisrilauluga seisab eesti patriootilise luule alguses. Eesti sõjalaulu traditsioon ulatub tagasi XIX sajandi algusse, mil Reinhold Johann Winkler avaldas Vene-Prantsuse sõjast ajendatud „Eesti-ma Ma-wäe sõalaulud” (1807), ja saab iga uue sõjaga, mida Venemaa XIX sajandil pidas, uusi näiteid juurde. Esineja tõi välja, et eesti sõjalaulu ainevalik ja temaatiline struktuur kujunesid välja juba Vene-Türgi sõja ajal 1870. aastate teisel poolel – ühelt poolt aeti Eesti asja koostöös Vene riigiga, teiselt poolt propageeriti alandlikkust ja Eesti alaväärsust, järgides suur-Vene ideoloogiat ja ambitsioone. Esimese maailmasõja ajal sai hoogu juurde jutustav, regivärsiliste ja rahvalike lugulaulude mõjudega sõjalaul, kuid leidis ka rohkesti värsistusi, kus eepiline, draamaatiline ja lüürliline element olid kokku põimunud, kasvades seeläbi tundeintensiivsust. Kuigi temaatilises plaanis jäid paralleelid suure Venega püsima, on ilmasõja aegsetes laulikutes ja luulekogudes juba kesksel kohal Eesti.

Seminari ainsa muusikateadusliku ettekande pidas Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia professor Urve Lippus, kes rääkis sellest, kuidas läti sõjapõgenikud 1916. aasta suvel Tartu muusikaelu elavdasid. Kuna Esimese maailmasõja rinne jäi 1915. aasta kevadsuvel kaheks aastaks Riia alla pidama, evakueeriti sealsed ametiasutused ja koolid. Riia muusikakool koliti Tartusse, kuhu see jäi 1917. aastani. Tartus ühendasid läti pagulasmuusikud jõud kohalikega ja ühiselt korraldati mitmeid eesti ja läti heliloojate autorikontserte.

Kunstiteaduslikke ettekandeid oli seminaril kolm. Neist esimese pidas Eesti Maaülikooli maastikuarhitektuuri õpetooli dotsent Mari Nõmmela, kes rääkis

kunstnikust ja kunstiteadlasest Alfred Vagast (1895–1980), kelle kunstialased ambitsioonid takerdusid sõja tõttu. Esimese maailmasõja aastatel sai Vagast vabatahtlikult tsaararmee ohvitser ja hiljem osales ta ka Vabadussõjas. Nõmela arutles Vaga sõjaga kaasamineku põhjuste üle, et läbi isikuloolise prisma mõtestada kultuuri toimemehhanisme poliitiliselt keerulistel aegadel.

Tallinna Ülikooli kultuuriteooria professor Tiina Ann Kirss rääkis oma ettekandes Esimese maailmasõja kujutamise eesti kirjanduses ja memuaristikas. Ilukirjanduslikest näidetest peatus ta Albert Kivikase novellikogul „Verimust” (1920), Tuglase novellil „Inimese vari” (1919) ja Marie Underi ekspressionistlikul luulel. Memuaristika puhul tõi esineja välja kolme tüüpi autoreid: lihtsõdurid, ohvitserid ja ameti tõttu mobiliseeritud (nt arstid), kusjuures üheks huvipakkuvaks küsimuseks sõjamälestustes pidas ta seda, millist kirjanduslikku tagasimõju ehk vormeleid, motiive, retoorikat jms need sisaldavad.

Esimese seminaripäeva lõpetas Eesti Rahvaluule Arhiivi teadur Andreas Kalkun, kes rääkis oma vanavanaisa Jakob Ploomi (1887–1915?) kirjadest, mis ta Esimese maailmasõja rindele mobiliseerituna kodustele läkitas. Pealtnäha igavates, väheinformatiivsetes ja mitte isiklikes kirjades avastas esineja lähilugemisel siiski terve rea kõnekaid aspekte nii pere omavaheliste suhete kui ka Jakobi keerulise elu kohta õppustel ja lahinguväljal. Jakobi 29 kirja räägivad keelekaotusest (kasutatud on lõunaja põhjaeesti keele segu, juttu on vene keele mitteoskamisest), patriarhaalse perekondliku hierarhia järkjärgulisest lagunemisest, hirmuunenägudest ja igasuguse patriotismi puudumisest sõjaväljal. Ettekanne oli 2008. aasta märtsikuu Akadeemias ilmunud artikli kohendatud versioon.

Seminari teine päev algas Tartu Ülikooli vanemteaduri Tiit Hennoste ettekandega Esimese maailmasõja märki-

dest eesti ekspressionistlikus luules. Hennoste vaatles lähemalt Johannes Barbaruse, Johannes Semperi, Marie Underi, Erni Hiire ja Henrik Allari loomingut, leides, et piiri Esimese maailmasõja eelse sümbolistliku ja uusromantilise luule ning sõja märkidest kantud ekspressionistliku luule vahel markeerib Semperi programmiline luuletus „Julmal ajal” Siuru III albumist (1919). Sellest alates ilmuvad eesti luulesse uued teemad ja motiivid, nagu näiteks sõda ja selle kaasnähud surm, koolnud, veri, hauad jms, sõjamõjulise ühiskonna allakäik (seks, orgiad, spekulandid, marodöörid) ja sõja muserdatud inimesed. Vormilises plaanis muutuvad tekstid katkendlikuks ja fragmentaarseks, kasutavad palju parataksist ning nende kujundikeeles avaldub ekspressionistlik ja futuristlik sõnavara. Hennoste sõnul saab eesti kirjanduse avangard alguse Esimesest maailmasõjast, mis justkui „lökkab kõik käima”.

Ekspressionismi teemaga jätkas Tallinna Ülikooli dotsent Luule Epner, kes rääkis 1920. aastate Eesti teatrielust, leides, et tööpoolest, suur sõda lükkas kõik käima. Sõja toimumise ajal Eesti teatrites sõjasündmusi ei peegeldatud, pigem muutus repertuaar kõvasti meelelahutuslikumaks, kuid väikese viivitusega jõudsid maailmasõjast ajendatud ideed ka siia. See väljendus selles, et 1920. aastatel mängiti Eesti teatrilavadel saksa ekspressionistlikku dramaturgiat (Georg Kaiser, Ernst Toller, Walter Hasenclever jt) ja üritati seda teha uudsel, st jäljendades Berliini eeskujusid. Esineja uuris eesti teatrikeele uuendamist ekspressionistlikes lavastustes kolmel tasandil: ideoloogilisel, afektiiv-tunnetuslikul ja vormilis-stiililisel. Ta peatus lähemalt asjaarmastajatest trupiga Hommikteatri (1921–1924, teatri juht ja lavastaja August Bachmann) ekspressionistlikel lavastustel ning heitis pilgu ka nende sünkroonkriitikale.

Teisel seminaripäeval peeti ka kaks kunstiteaduslikku ettekannet. Turu üli-

kooli kunstiajaloo doktorant Kai Stahl tõi kunstnikest õdede, Natalie, Kristine ja Lydia Mei teoste näitel välja, et üldiselt maskuliinseks peetavat sõda on kunstimaailmas ja eriti naiskunstnike poolt kujutatud üsnagi ebakonventsionaalselt. Õdede Meide loomingus leidub näiteks akvarell homoseksuaalsete joontega leitnandist („Roheline leitnant”, Natalie Mei, 1918), pisiplastikat ja terrakotafiguure (naissoost) sõjaväelastest (Kristine Mei) ning sõjamonumentide kavandeid (Lydia Mei töö Vabadussõja monumentide konkursil). Õdede Meide looming näitab, et mehelikkuse (ja naiselikkuse) representatsioonid sõjaaegses kunstis võisid olla vägagi erinevad ning mitte sobituda patriarhaalse ja rahvusliku retoorikaga.

Eesti Kunstimuuseumi teadur Helena Risthein keskendus oma ettekandes mitmekülgse kunstniku Jaan Siiraku (1897–1959) elu keerdkäikudele ja Esimese maailmasõja kogemusele Venemaal. Lähemalt vaatles ta Siiraku Prantsusmaa õppereisi ajal valminud teost pealkirjaga „Verduni katedraal sõjapurustustes” (1924). See maamuldvärvides tugevate kontrastidega maal, millel kujutatu on tükeldatud kubismi ja futurismi laadis, meenutab linna all 1916. aastal peetud ohvriterohket lahingut. Purustatud arhitektuurivorme läbistaval valgusel võib kõneleja arvates olla nn poliitilist religiooni hülgav, kõrgem usulis-filosoofiline tähendus. Siiraku tähelepanuväärne maal illustreeris ka seminari teesivihikut.

Kahepäevase seminari lõpetasid kirjandusteaduslikud ettekanded. Vabakutseline kultuuriloolane ja näitleja Enn Lillemets rääkis sellest, kuidas sõda tegi Peet Vallakust kirjaniku. Ta alustas mõttega, et loomeinimesele võib sõda mõjuda kahtpidi, tema tundlik loomus võib kas avaneda või sulguda pikkadeks aastateks. Vallakule mõjus sõda – Esimesest maailmasõjast hoidis ta kõrvale, kuid Vabadussõjas võitles kodumaa eest – n-õ vaimu vabastavalt ja elutunnet

kujundavalt. Esineja sõnul ei andnud sõda Vallakule mitte ainult loomingulist ainet, vaid suunas teda ka grotesksele väljenduslaadile.

Mirjam Hinrikus otsis oma ettekandes allusioone Esimesele maailmasõjale Tammsaare tekstides. Ta väitis, et „Juudit” (1921) on üks kirjaniku otsesemaid kommentaare Esimesele maailmasõjale (õuduse tunnetamine, ühiskondlikud muutused kutsuvad esile korra, moraali ja eetika taandumise, inimese metsistumise). Sarnast inimese ja looma ambivalentset suhet nagu „Juuditis” leidub kõigis Tammsaare sõjamõjulistes tekstides, näiteks novellikogus „Pöialpoiss” (1923) ja artiklikogus „Sõjamõtted” (1919), millel ta samuti peatus. Esineja tõi välja ka sõjaga seotud leina- ja ilmajäetuse retoorika Tammsaare jutustuses „Varjundid” (1917).

Ettekannete osa lõpetas TÜ doktorant Marit Karelson, kes keskendus muutustele, mis sõda kutsus esile Johannes Semperi kunstiteoreetilistes vaadetes. Kui enne sõda nägi Semper kunstis teedrajavat, uuenemisele ärgitavat rolli, siis pärast sõda nägi ta kunsti ja ühiskonna arenguid paralleelsetena. Esineja kasutas Semperi 1918.–1920. aastate loomingut tõlgendamiseks Maurice Blanchot’ mõtteid.

Kavas oli veel UTKK direktori, akadeemik Jaan Unduski ettekanne pealkirjaga „Mälupaik sinepigaas”, kuid see jäi esineja haigestumise tõttu ära. Unduski mõtteid Esimese maailmasõja ja (eesti) kirjanduse suhetest saab lugeda 2015. aasta septembri ja oktoobrikuu Loomingus.

Kaks sisutihedat seminaripäeva lõpetas vestlusring, milles osalesid Jüri Kivimäe, Tiina Ann Kirss, Tiit Hennoste ja Mirjam Hinrikus ning kus ka publik oli lahkesti palutud kaasa rääkima. Kuigi lõpudiskussioonis mingitele kindlatele või ühiste seisukohtadele ei jõutud ja pigem sõnastati uusi küsimusi ning visandati veel võimalikke uurimisperspektiive (nt kas Eestis saab rääkida nn

Esimese maailmasõja põlvkonnast, nagu seda tehakse Lääne-Euroopas; kas Esimese maailmasõja kogemus Eestis oli pigem kultuuriliselt laenatud ja vahendatud kui vahetult kogetud; uuritavat tekstikorpust tuleks laiendada sõjabrosüüridele, lendlehtedele, postkaartidele jms; naiste roll tuleks eraldi vaatluse alla võtta jne), jõuti järeldusele, et seminar oli alles algus Esimese maailmasõja jälgede läbivalgustamisel eesti kultuuris

ja edaspidi tuleks seda teemat kindlasti jätkata.

Enamik seminaril peetud ettekan-
deid koondatakse artiklikogumikku, mis ilmub Tallinna Ülikooli Humanitaartea-
duste instituudi (muutunud struktuuri-
üksus) eesti keele ja kultuuri toimetiste
sarjas 2016. aastal. Seminari läbiviimist
toetas Kultuurkapital

AVE MATTHEUS